

UOT:81.

İNGİLİS DİLÇİLİYİNİN TARİXİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARI

*Hüseynova Şəhla Ələkbər qızı,
Həsənova Səma İmamverdi qızı, Əliyeva Nəribə İslam qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hsehla744@gmail.com nerinehesenova@gmail.com
imrhes3009@gmail.com*

Xülasə: *İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu davam edən və müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında olan maraqlı və mürəkkəb mövzudur. İngilis dili german dilləri ailəsindən yaranıb və tədricən bu gün bildiyimiz dilə çevrilib. İngilis ədəbi dilinin inkişaf dövrünü dörd böyük mərhələyə bölmək olar: köhnə ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili. Anqlo-Sakson kimi də tanınan köhnə ingilis dili 5-ci əsrdən 1066-cı ildə Norman fəthinə qədər İngiltərədə danışılırdı. Köhnə ingilis dili haldan, cinsdən, asılı olaraq dəyişən çoxlu isim, əvəzlilik və sifət formalarına malik olan ağır fleksiya bir dil idi. Köhnə İngilis dili ilk növbədə danışılmaq dili idi, bu dövrdən qalan bir neçə yazılı qeyd var. Bu dövrün ən məşhur əsəri canavarlar və əjdahalarla döyüşən bir qəhrəmanın hekayəsindən bəhs edən "Beowulf" epik poemasıdır.*

Açar sözlər: ədəbi dil, bədii üslub, normalaşma dövrü, normalar, yazı standartı

Key words: literary language, literary style, normalization period, norms, written standart

Ключевые слова: литературный язык, литературная норма, период нормализации, нормы, письменные стандарты

İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafına lingvistik amillərlə yanaşı, müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillər də təsir göstərmişdir. Məsələn, 15-ci əsrdə icad edilən mətbəə ədəbiyyatın hər zamankından daha çox kütləvi istehsalına və yayılmasına şərait yaratdı. Bu, ədəbiyyat istehsalında partlayışa səbəb oldu, çünki yazıçılar daha geniş auditoriyaya çatmağa bildilər.

İngilis dili də onu danışan ölkələrin siyasi və iqtisadi gücündən çox təsirlənmişdir. Müstəmləkəçilik dövründə ingilis dili beynəlxalq ticarət və diplomatiya dilinə çevrildi və onun istifadəsi bütün dünyaya yayıldı. Bu gün ingilis dili dünyada ən çox danışılan dildir və o, biznes və siyasətdən tutmuş populyar mədəniyyət və əyləncəyə qədər bir çox fərqli kontekstdə istifadə olunur. (Jespersen, 1982: 244).

Nəticə olaraq, ingilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu bir çox müxtəlif amillərin

Təsirinə məruz qalmış mürəkkəb və maraqlı mövzudur. Alman dili kimi mənşəyindən tutmuş global

dil statusuna qədər ingilis dili bir çox dəyişikliklərə və yeniliklərə məruz qalmışdır. Köhnə ingilis dilindən müasir ingilis dilinə qədər müxtəlif ədəbi dövrlərin yaranması tarix boyu lingvistik, sosial, siyasi və iqtisadi amillərlə, eləcə də yazıçıların yaradıcılığı və təxəyyülü ilə formalaşmışdır. İngilis dilinin bir ədəbi dil kimi davamlı təkamülü gələcək illər üçün heyranlıq və araşdırma mövzusu olacağına əmindir (Joseph),

Orta İngilis dili Norman fəthindən sonra ortaya çıxdı və 11-ci əsrdən 15-ci əsrə qədər İngiltərədə danışıldı. Bu dövrdə ingilis dili hakim sinfin dili olan fransız dilinin güclü təsiri altına düşdü. Orta İngilis dili bir çox fleksiyanın itirilməsi və daha sadələşdirilmiş qrammatikanın 11 ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövrə aid ən məşhur əsər Canterberiyə səyahət edən bir qrup zəvvarın hekayəsindən bəhs edən Geoffrey Chaucer-in "The Canterbury Tales" əsəridir.

Erkən Müasir İngilis dili 15-16-cı əsrlərdə inkişaf etdi və lüğətlər və qrammatikaların nəşri ilə ingilis dilinin standartlaşdırılması ilə xarakterizə olunurdu. İngilis dili digər dillərdən, xüsusən də Latin və Yunan dillərindən bir çox sözləri mənimsəməyə başladığı üçün bu dövr böyük bir dil yeniliyi gördü. William Shakespeare bəlkə də bu dövrün ən məşhur yazıçısıdır və onun pyesləri bu gün də oynanılır və öyrənilir.

İngilis dili və ədəbiyyatı tarixində “Ədəbi renesans” dövründən sonra normalaşdırma dövrü, yaxud dilin möhkəmləndirmə dövrü başlayır. Bu dövrdə ifadələrin düzgünlüyü və sadəliyinə çox fikir verilirdi. XVII əsrin müəllifləri Şeksprin və onun müasirlərinin dilini tənqid etməklərinə baxmayaraq özləri heç vaxt renesans dövrü yazıçılarının zirvəsinə qalxa bilməmişdilər. Dövrün məşhur yazıçısı və stilisti Con Drayden (1631–1700) öz “sələflərinin zəkasını” qəbul edir, lakin onların dilini açıq-aşkar bəyənmirdi. O göstərirdi ki, qaba və gülünc sözlərlərin müəlliflərin danışğını ifadə edir (Essays on the Dramatic Poetry of the Last Age). Dahi şair Con Milton (1608–1674) aşağı təbəqənin düzgün olmayan tələffüzlə danışğını qeyd edirdi. Dilin qorunması və dildə baş verən dəyişikliklər bir çox müzakirələrin və mübahisələrin əsas mövzusu idi. 1664-cü ildə Kral Cəmiyyəti ingilis dilini təkmilləşdirmək üçün xüsusi komitə yaratdı. XVII əsrdə bu şəkildə meydana çıxmış normallaşdırıcı tendensiya XVIII əsrdə də davam etdi. Ancaq XVIII əsrdən başlayaraq bu şüurlu bir prosesə çevrildi. XVIII əsrdə müəyyən qanun yaratmağa çalışan bəzi dilçi alimlərin məqsədi bütün zamanlar üçün normativ dil müəyyənləşdirmək, onun qayda –qanunlarını birdəfəlik təsbit etməkdən ibarət idi. Qayda və nizam onların dəyər verdiyi keyfiyyətlər idi. Standartlaşdırma və nizamlama ehtiyacları onların işlətdikləri “dilə aydınlaşdırılması” ifadəsi ilə xülasə edilə bilərdi. Ancaq Standart ingilis dilinin cari inkişaf tarixi öyrənmə və dildə olan seçmə ilə məhtudlaşa bilməzdi.

Ədəbi dilin inkişafı seçmə prosesi ilə tənzimlənirdi. Dilin ədəbi formalarının real yaradıcısı istənilən dövrdə xalqdır, o, həm də normaların qanunvericisidir. Alimlər və ədəbiyyatçılar olsa-olsa ümumi istifadə əsasında dildə nəyinsə meydana çıxmasını qeydə ala bilərlər. Yeni istifadə normaları məcburən qoyula bilməz. Ancaq müəyyən dövrün yazıçıları və filoloqlarının, o cümlədən sadə xalqın fikirləri dil tarixi ilə məşğul olan alimlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar dövrün normalarının təsbit edilməsinə aparan tendensiyaları qeydə almaqda və ədəbi ingilis dilinin inkişafına təsir göstərməkdə kömək edə bilərdilər. XVIII əsrdə ədəbi ingilis dilinin normalarının inkişafında iki şəxsin böyük təsiri olmuşdur. Bunlar Conatan Svift və Samuel Conson olmuşlar. İngilis dilindən istifadəni nizamlamaq cəhdlərində Svift həm “vulqar jarqonları”, həm də “dözülməz nəzakətliyi” günahlandırır. Sviftin fikrincə, “vulqar jarqonlar” universitetdə təhsil alan, dəhşətli dərəcədə pedanlıq qorxusu altında əzilən bəzi gənc tələbələrin işlətdiyi dildən gəlirdi. Sviftin başa düşdüyü mənada “dözülməz nəzakətliyi” gəlinə, bu, dilin aydınlığı və dəqiqliyinə ziyan vurmaq bahasına bəzək-düzəkdən istifadə tendensiyası idi. Svift bütün bunların müqabilində fikri “birbaşa ifadə etməyin” tərəfdarı idi və bu da fikri ifadə etməyin simvoluna çevrilmişdi. Samuel Consonun dilə münasibəti onun qrammatikasında daha yaxşı ifadə edilmişdir: “Tələffüz üçün ən yaxşı qayda yazılmış sözlərdən ən az kənara çıxan spikerlərin danışmaq manerasıdır”.

Bu doktrinasına sadıq qalan Conson ingilis dilinin qaydalarını təsbit edərkən əsasən böyük ingilis yazıçılarının dilindən istifadə edirdi. İlk dəfə 1753-cü ildə çap edilmiş, ondan sonra gələn ingilis dilinin lüğətlərinə təsir göstərən öz məşhur lüğətində Conson seçimini yalnız xalq arasında danışılan dildən çox-çox uzaq olan ədəbi nəşrlər arasından edirdi. Consonun müəyyənləşdirdiyi terminlər yalnız onun yaşadığı əsrin və əvvəlki əsrlərin böyük ingilis yazıçılarının dilindən istifadəni əks etdirirdi. Consonun lüğətinin ədəbi-kitab xarakteri yazılı ingilis dilində sözdən istifadəyə, o cümlədən ədəbi ingilis dilində müxtəlif üslubların

formalaşmasına təsir göstərdi. XVIII əsrin fəlsəfə və təbii elmlər sahəsində mövcud olan konsepsiyalar müasir nəzəri dilçilik fikrinə güclü təsir göstərmişdir. Hətta dövrün qrammatika kitablarının adları belə qəti qanunların müəyyənləşdirilməsiylə bağlı ümumi tendensiyaları əks etdirirdi. Buna görə də, məsələn, Tomas Stəkhausun yazdığı “Dilin ümumi təbiəti və keyfiyyətləri haqqında düşüncələr” kitabının (1731) adı və məqsədi XVIII əsrdə dil haqqında qələmə alınan kitabların əksəriyyəti ilə üst-üstə düşən fikrləri yazıçının hansı məqsədi güddüyünü açıq şəkildə göstərirdi.

Hər halda bütün bunlara baxmayaraq XVIII əsrin ədəbi və danışiq dili öz təbii inkişaf yolu ilə irəliləyirdi. XVIII əsr dili möhkəmləndirmək və onun inkişafı üçün edilmiş cəhdlərlə yadda qalır. Bu hərəkatın tərəfdarları arasında yazıçı Conatan Svift (1667-1745), ilk ingilis qəzetlərinin banisi R.Still və C.Adison, Təsviri İngilis Dili Qrammatikasının müəllifləri və XVIII əsrin böyük leksikoqraflarının adlarını qeyd etmək olar. “Tatler” və “Spektator” jurnallarında geyimdə, davranışda və niqtdə sadəliyə üstünlük verən oçerklər eləcə də dil məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr çap olunurdu. XVIII əsrin bədii nəsrində XVII əsrin nəsrinin xüsusiyyətləri ilə müqayisədə realizm meyli üstünlük təşkil edir. Bu tendensiyanın əsas lozunqu “call a spade a spade” kimi cümlə ilə ifadə edilir. Bu cümlə vasitəsilə ədəbiyyatda və bədii nəsirdə realist təmayülün ardıcılıarı əsasən belə bir ideyanı irəli sürürdülər ki, bütün əşyalar öz adları ilə çağırılmalıdır və yazıçılar fikri birbaşa ifadə edən sözlərdən istifadə etməlidirlər. Bu isə ən ümumi anlayışların və konsepsiyaların təsvir edildiyi mürəkkəb perifrazalara qarşı çıxmağın bir üsulu idi (7, 277).

İngilis ədəbiyyatı tarixi nəsir yaradıcılığında bu təmayülün qızgın tərəfdarları olan əksəri ingilis ədəbiyyatının şah əsərləri sayılan təkrarsız romanların müəllifləri D.Defo, C.Svift və H.Fildinq kimi yazıçılara böyük əhəmiyyət verir və onlara haqq qazandırır. Bu yeni yazıçı məktəbinin məqsədi dili sadələşdirmək, ifadəsinin dəqiqləşdirməkdən ibarət idi. Onlar özünün gücü, sadəliyi və səmimiyyəti ilə gündəlik ehtiyaclarla uyğunlaşan bir yazı üslubu yaratdılar. Ancaq bu dövrdə hökümran olan ümumi fəlsəfi və estetik görüşlər yazı üslubuna nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdi. XVIII əsr yazıçıları bədii nəsrə söz sənətinin bir müstəqil forması kimi formalaşdırmaq üçün böyük işlər gördülər. Onlar hesab edirdilər ki, mənsub olduqları cəmiyyətin savadlı nümayəndələri kimi onların vəzifəsi ingilis dilinin təmizliyini qorumaqdır. Bununla belə, onların izlədikləri prinsiplər qeyri-müəyyən və hətta ziddiyətli idi. Bir tərəfdən onların bəzisi, məsələn, Conson ədəbi ingilis dilinə danışiq dilinin bu və ya digər elementlərinin daxil edilməsinin əleyhinə idi. Digər tərəfdən, bir çox müəlliflər şifahi nitqin canlılığına və ifadəliliyinə nail olmaq üçün danışiq dili ilə ədəbi dil arasındakı boşluqları doldurmağın və onlar arasında körpü yaratmağın tərəfdarları idilər. Buna görə də, bu dövrün ümumişlək dilindən istifadə etməklə onlar eyni zamanda bunları dövrün üslubi normalarına uyğunlaşdırmağa can atırdılar (3,278).

Bu üslubi normalar ciddi və muhafizəkar idi. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi xüsusiyyətləri üslubu normaların ümumi tələbləri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edirdi. Bu normalar dövrün ədəbi dili ilə danışiq dili arasında fərqlərin aradan qaldırıldığı prosesdə aşkara çıxmışdı. Müəllifin və qəhrəmanın nitqləri bir-birinə oxşayırdı, belə ki, heç bir obrazın öz nitqi mövcud deyildi. Bütün xarakterlər müəllifin özünün danışdığı manera və üsulla danışirdilər. XVIII əsrin bədii nəsrinin başqa bir üslub xüsusiyyəti haqqında bəhs edilən, faktiki olaraq baş vermiş hadisənin ifadə üsulunun spesifikliyi və təhkiyədə gerçəkliyə sadıqlıqdır. Belə bir yazı üsulu rəsmi sənədlərin xüsusiyyətlərinin bədii nəsrə ötürməsiylə seçilirdi. Buna görə də detalların zənginliyi ilə seçilən bədii nəsrin bəzi nümunələri xronikalara bənzəyirdi. Əksər hallarda rastladığımız kimi, təhkiyə birinci şəxsin dilindən söylənilir və demək olar ki, oxunur. Təhkiyənin özü ümumən təsirli deyildi, emosional elementlərdən istifadə olunmurdu, cümlələrin strukturunda sintaktik qaydalara ciddi əməl

edilirdi. Bu əsərlərdə çox az epitetlərə rast gəlinir, obrazlılıq yoxdur. Defo, Swift, Fildinq və başqa yazıçıların əsərlərinin əksəriyyəti bu tiplidir. D.Defo bədii əsərdə həyatı doğru əks etdirmək üsulunun banisi adını qazanmışdır. Onun “Robinzon Kruzo” romanı leksik və sintaktik xüsusiyyətləri etibarlı ilə rəsmi hesabat üslubu ilə daha çox oxşarlıqları olan bir dildə yazılmışdır (3, 279). Əsərlərini “Tatler” və “Spectator” kimi jurnallar üçün yazan Cozef Addison və Riçard Still də bu dövrün ümumi stilistik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyət, şübhəsiz ki, vasitəsiz nitqin qeyri-adekvat şəkildə verilməsi idi. Ən canlı dialoqlar ümumən vasitəli nitqlə verilirdi və yalnız canlı vasitəsiz əlaqələr təhkiyəni uzun hissələrdə tapmaq olur.

XVIII əsr bədii nəsr ədəbi üslubun müstəqil qolu kimi formalaşdıran bir dövr hesab olunur. Yalnız XVIII əsrin sonunda bədii nəsr üslubunun ən tipik xüsusiyyətləri formalaşmağa başladı. Lorans özünün “Tristram Shandy” əsərində bu prosesini əks etdirmişdir. Onun fikrincə, bədii nəsrin əsas vəzifəsi “insanın daxili aləmini, onun dəyişkən ovqatını təsvir etməkdən ibarətdir” (6, 279). Buna görə də bu romanın formalaşmasında məntiqi prinsip deyil, emosional başlanğıc əsas götürülmüşdür. Lorans Sterenlə bədii nəsrə bir sıra səciyyəvi özəlliklərimüəyyənləşdirən üslubi mexanizmlərdən istifadənin əsası qoyuldu. “Tristram Shandy”də təsviri nitqin formaları özünü biruzə verməyə başladı; xarakterlərin nitqi canlı danışq dilinin normalarına yaxınlaşırdı; təhkiyənin özü də müəllifin bədii aləmini təkcə onun dünya görüşü etibarilə deyil, həm də linqvistik baxımdan təhlil üçün əhəmiyyət kəsb edən səviyyədə, ən əsası isə canlı dil fiqurlarından istifadə səviyyəsini əks etdirməyə başladı (6). Dialoqlara canlılıq aşılmaq vacib idi və bunun öhdəsindən yalnız Lorans Stern gələ bilərdi. Müəyyən mənada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlinin böyük realist yazıçıları onun yolunu davam etdirdilər. XVIII əsrin ədəbiyyatında istənilən əsərin üzərində araşdırma apararkən bizə belə gələ bilər ki, danışq dili dövrün yazılı normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində ingilis danışq dilinin elementləri ingilis ədəbi dilinə daxil olmağa başladı. Proses aydın nəzərə çarpdıqca şifahi nitqin ədəbi üsul və metod kimi tətbiqi üçün daha əlverişli şərtlər və şərait yaranırdı. Cümlənin quruluşu daha sonralar, XVIII və XIX əsrlərdə təkmilləşdirildi. Bunu demək kifayətdir ki, XV əsrdən XVIII əsrə qədər birləşdirici sözlərin sayı ikiqat artmışdı. Çünki əvvəllər ümumi mənaya malik olan “and” bağlayıcısından daha tez-tez istifadə edilirdi; digər bağlayıcılar öz mənalarını genişləndirdilər və sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında nəzərə çarpmayan əlaqələri ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən yeni bağlayıcı sözlər əmələ gəldi, məsələn, in consequence, in fact, to conclude, neither ... nor. İslahatlar dövründə bağlayıcı sözlərin işlənməsi, o cümlədən cümlənin quruluş J.Drayden, S.Conson, R.Still, J.Adison, J.Swift, D.Defo və başqaları kimi ən yaxşı stilistlərin yazılarında məntiqi tənzimləməyə məruz qaldı. Onların üslubu özünü söz, qrammatik formalar və sintaktik vahidlərin seçimində göstərən ifadənin asanlıq və elastikliyi ilə seçilən quruluşa malik idi. XVIII əsrdə yazıçıların dil məsələləri ilə bağlı əsas qayğısı nisbi əvəzliliklərdən istifadəyə aid mübahisədə özünü göstərirdi. 1711-ci ildə ilk ingilis qəzetlərinin birinin redaktoru olmuş R.Still “Who və which-in kiçik xahişi” adlı məktub çap etdi, burada o, that-in meydana gəlməsi əvvəlki wh formasını vurub meydana çıxarmasından şikayətlənirdi. Who və which-in that-dən daha qədim nisbi əvəzliliklər olmasını təsdiqləməklə o səhvə yol verirdi: that tarixin ilk çağlarından etibarən nisbi əvəzlilik (eyni zamanda bağlayıcı) kimi ümumi səciyyəyə malik idi, ancaq who və which isə daha sonralar sual sözündən nisbi əvəzliyə çevrilmişdilər (4, 289).

R.Still insanlara istinadən which-dən istifadəyə qarşı qızğın etiraz edirdi və hesab edirdi ki, that-dən istifadə məhdudlaşdırılmalıdır. Müzakirələrdə iştirak edən digər müəlliflər who və which arasında dəqiq fərq işarəsinin qoyulmasına razılaşırdılar və əsas gətirdilər ki, whose which-in deyil who-nun subyektidir. Qeyd etməyə dəyər ki, XVIII əsrdə Şekspirin

dramlarının nəşirləri (Rou, Pop) bir çox əvəzlik formalarında “düzəlişlər” etdilər: onlar who və what-ı which ilə əvəz etdilər, obyekt funksiyasında sual və nisbi əvəzlik kimi who-nu whom ilə əvəzlədilər. XVIII əsrdə fəaliyyət göstərən normallaşdırıcıların dilin daha məntiqi və düzgün əsaslara söykənməsindən ibarət olan ümumi tendensiyasına uyğun olaraq bu üsulla onlar ingilis dilinin sintaksisini təkmilləşdirməyə cəhdlər göstərdilər. Tarixin bu mərhələsində o cümlədən daha sonrakı dövrlərdə ingilis dilinin sintaksisinin inkişafı üslubların formalaşması və differensiallaşması nəzərə cəpəcaq müddət ərzində davam etdi.

Ədəbiyyat

1. “İngilis dilçiliyinin tarixi” kursu üzrə tədris proqramı, Bak, 2019
2. Galperin İ.R. Stylistics, Moscow, 1977
3. Rastargueva T.A. A History of English, Moscow, 1991
4. Wyld H.C. A History of Modern Colloquial English, Oxford, 1936
5. Аникст А.А. История английской литературы, Москва, 1969
6. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, 1969
7. The anthology of the English literature. XVIII c.
8. Joseph, M.W. Origins of the English Language at.
9. McWhorter. (2008). Our Magnificent Bastard Tongue,.
10. X. Mammadova, N. (1993). Country Study. Baku: BDU.

HISTORY OF ENGLISH LINGUISTICS AND LITERARY LANGUAGE NORMS

***Huseynova Shahla Alakbar, Hasanova Sama Imamverdi,
Aliyeva Nasiba Islam
Summary***

The XVIII c. is remarkable for attempts to fix the language and interfere with its evolution. The period of “fixing the language” set great store by correctness and simplicity of expression. The XIII c. English writers struggled for purity of the English language. This was a struggle against colloquial elements in the language. Their aim was to enrich and improve the language.

ИСТОРИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И НОРМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

***Гусейнова Шахла Алекпер кызы, Гасанова Сама Имамверди кызы,
Алиева Насиба Ислам кызы
Резюме***

Стремление к закреплению норм литературного языка отчетливо проявилось в XVIII веке в ряде идей и предложений. Английские писатели XVIII века боролись за чистоту английского языка. Это была борьба против разговорных элементов языка. Все сходились на том, что язык должен быть простым, точным и элегантным.

Rəyçi: dos.f.f.d. Əliyeva Zahirə

Praktik xarici dillər kafedrasının 28 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2025-ci il